

ПРОБЛЕМИ РЕГУЛЮВАННЯ ПРИПИНЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ НА БЕЗХАЗЯЙНУ РІЧ

Проаналізовано теоретичні аспекти нормативно-правового регулювання припинення права власності на безхазяйну річ. Визначено особливості застосування віндикаційного позову щодо безхазяйних речей, а також проблеми та суперечності інституту припинення права власності на безхазяйну річ.

Ключові слова: безхазяйна річ, титульний власник, право власності, припинення права власності, віндикаційний позов.

Щербатюк А. Е. Проблемы регулирования прекращения права собственности на бесхозную вещь.

Проанализированы теоретические аспекты нормативно-правового регулирования прекращения права собственности на бесхозную вещь. Определены особенности применения вindikационного иска по отношению к бесхозным вещам, а также проблемы и противоречия института прекращения права собственности на бесхозную вещь.

Ключевые слова: бесхозная вещь, титульный собственник, право собственности, прекращения права собственности, вindikационный иск.

Shcherbatiuk O. Ye. Problems of adjusting of cessation ownership on abandoned property.

The theoretical aspects of the legal adjusting of stopping cessation ownership on abandoned property was analyzed. The features of application of rei vindicatio as regards to abandoned property were determined. Problems and contradictions of institute of cessation ownership on abandoned property were determined.

Keywords: abandoned property, title owner, ownership, cessation ownership, rei vindicatio.

Актуальність обраної теми. Перебування предметів матеріального світу в цивільному обігу – важлива передумова задоволення потреб суб'єктів суспільних відносин. Кожна конкретна потреба має бути задоволена у певний спосіб, як правило із залученням сторонніх благ, навіть тих, що фактично не перебувають у власності чи володінні особи. Для того, щоб у суспільстві зберігався баланс інтересів, таке залучення відбувається за чітко визначеними в законодавстві правилами, які регулюють порядок набуття права власності, законні підстави та критерії цієї процедури, а також механізми відновлення порушених прав. При цьому порушення в сфері набуття права власності може відбуватися навіть за умов необізнаності титульного власника речі стосовно того факту, що його право порушене. Мова йде про безхазяйні речі. Безхазяйність речей не означає відсутність титульного власника, оскільки річ може бути втрачена ним проти його волі (знахідка), однак ця ознака предметів матеріального світу породжує цілий комплекс нормативно-правових механізмів регулювання відносин з приводу них. З-поміж іншого, такі речі також можуть виступати засобами задоволення суспільних потреб певної групи осіб. Тому цілком логічно, що комплекс законодавчо закріплених норм має передбачати не лише порядок набуття права власності на цю категорію речей, а й механізми захисту прав титульного власника. Причому ці механізми мають бути достатньо потужними, оскільки захист права власності відбувається апіорі, тобто особа титульного власника може бути невідома, однак його право непорушне. Саме тому проблеми регулювання припинення права власності на безхазяйну річ останнім часом набувають усе більшої актуалізації і потребують ефективного їх розв'язання.

Ступінь наукової розробки теми. Проблемам регулювання припинення права власності на безхазяйну річ у різні часи були присвячені праці таких учених, як Заїка Ю. О., Луспенник Д. Д., Дзера О. В., Кузнецова Н. С., Погрібний С. О., Черепакін Б. Б., Довгерт А. С. та ін.

Мета статті. Метою цієї статті є аналіз проблем регулювання припинення права власності на безхазяйну річ та пошук шляхів їх вирішення.

Вклад основного матеріалу. Інституту права власності завжди приділялася значна увага у вітчизняній цивілістиці, що обумовлене його значенням для системи цивільного права, а також положенням, яке він займає в цивільному обігу на сучасному етапі розвитку суспільних відносин. Право власності закріплює економічні стосунки власності, матеріальну основу суспільства, є основною юридичною передумовою і результатом нормального майнового обігу.

Усе це зумовлює стійкість, «міцність» норм, що формують інститут права власності. Саме тому одним з найважливіших принципів цивільного права є принцип недоторканності власності. Від міцності, стійкості, гарантованості права приватної власності залежить багато в чому економічний добробут суспільства, повнота реалізації прав за для задоволення інтересів осіб.

Обґрунтоване законодавче регулювання відносин припинення права власності, точне та виважене вживання норм про припинення права власності покликані забезпечувати його стійкість, стабільність. У зв'язку з цим особливого значення набуває проблематика припинення права власності осіб, які заволоділи безхазяйним майном. Цей інститут і вживання відповідних норм розроблені вітчизняною наукою цивільного права недостатньо. Спеціальні дослідження по цій проблематиці відсутні.

Логіка дослідження механізмів реалізації права власності дає чітке усвідомлення похідного становища інституту припинення права власності на безхазяйну річ від інституту набуття права власності на таку річ. При цьому можна вважати цілком обґрунтованим твердження, що припинення права власності настає в тих випадках, коли прямо чи опосередковано порушується процедура його набуття.

Отже, набуття права власності на безхазяйну річ породжує комплекс об'єктно-суб'єктних відносин з приводу розпорядження предметами матеріального світу, які в свою чергу спричиняють виникнення низки прав та обов'язків, а також відповідальності. Законодавець чітко та прозоро не визначає відповідальність осіб, які знайшли безхазяйні речі, в разі якщо вони не виконують вимог процедур, що передбачають набуття права власності на них. При цьому законодавець встановлює низку гарантій титульному власнику стосовно захисту його права власності [2].

Той факт, що однією з таких гарантій є припинення права власності на безхазяйну річ та повернення її попередньому законному власнику навіть у випадку набуття такого права добросовісним набувачем, свідчить про те, що сам по собі інститут припинення права власності на безхазяйну річ багато в чому є додатковим захисним механізмом прав титульного власника речі. Річ у тім, що добросовісність набування предметів матеріального світу у власність є достатньою умовою та законною підставою для переходу речі від одного власника до іншого. Однак у випадку із безхазяйною річчю така умова втрачає сенс, адже в силу обставин титульний власник не мав змоги належним чином захистити свої права чи вчинити комплекс дій, спрямованих на посилення свого права власності. Ще однією гарантією стійкості та непорушності права власності титульного власника на безхазяйну річ, а відтак і додатковим підсилюючим механізмом інституту припинення права власності на таку річ є закріплені в Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) відповідні норми. Розбираючись у причинах такої уваги законодавця до аналізованого інституту, доходимо висновку, що вона впливає з принципу справедливості цивільно-правового регулювання.

За своєю суттю принцип справедливості (як, до речі, принцип добросовісності і розумності) є принципом природного права, і його закріплення на рівні закону не впливає на природно-правовий характер цього принципу. За висловом професора А. С. Довгерт, «принципи справедливості, добросовісності і розумності виконують в українському приватному праві стосовно позитивного права, договорів, звичаїв тощо інтерпретаційну, доповнюючу та виправну функції» [7]. Природний характер принципу справедливості, а також його сутність, спрямована на встановлення засад вільних, диспозитивних відносин, дозволяє стверджувати, що принцип справедливості переважно розрахований на застосування для регулювання договірних відносин. Зрозуміло також, що цей принцип має велике значення саме у договірному праві, однак поширюються на весь комплекс відносин, регульованих нормами цивільного права.

Продовжуючи аналіз проблем регулювання припинення права власності на безхазяйну річ, звернемося до засад захисту права власності, визначених в ЦК України, а саме в статті 386, яка містить норми щодо забезпечення державою захисту всіх суб'єктів права власності.

Аналізуючи зміст цієї норми, слід погодитися із розробниками ЦК України, які визначали, що економічні відносини власності є матеріальним підґрунтям будь-якого суспільного ладу, а їх охорона складає найважливішу задачу будь-якої правової системи. Тому захист і охорона власності є однією з найголовніших функцій держави. Стаття 13 Конституції України закріплює обов'язок держави стосовно забезпечення захисту прав усіх суб'єктів відносин власності, а в статті 41 зазначається, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, і ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права [8]. Однак у випадку із безхазяйними речами припинення права власності особи, яка не є її титульним власником, але яка

виявила та розповсюдила свій вплив на таку річ, відбувається на користь іншої особи, що має всі законні підстави володіти нею.

Якщо звернутися до загальних підстав припинення права власності, які визначені в статті 346 ЦК України, то серед них ми не знайдемо підстави, яка б мала пряме відношення до безхазяйних речей. Натомість законодавець вичерпно визначив наступні причини:

- відчуження власником свого майна;
- відмова власника від права власності;
- припинення права власності на майно, яке за законом не може належати особі;
- знищення майна;
- викуп пам'яток історії та культури;
- викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю;
- викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене;
- звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- реквізиція;
- конфіскація;
- припинення юридичної особи чи смерті власника [6].

Одразу зауважимо, що такі підстави, як відчуження власником свого майна; звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника та припинення юридичної особи чи смерті власника, не можуть бути застосовані щодо безхазяйних речей. Так, перша причина містить конструкцію «свого майна», що означає законність володіння та розпорядження майном, тобто річ знаходиться у титульного власника. Що стосується другої причини, то звернення стягнення можливе лише на майно, яке знаходиться в особи у власності, причому власність набута законним шляхом, що не допускає наявності іншого власника. Що стосується останньої причини, то тут також конструкція норми вказує на знаходження речі у розпорядженні титульного власника.

Що стосується викупу земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю та викупу нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене, то ці підстави передбачають наявність у володільця певного титулу, який підтверджує право власності, однак у випадку з безхазяйним майном такого титулу особа, у розпорядженні якої воно знаходиться, не має. Подібне обґрунтування можна застосувати і до такої причини, як реквізиція.

Що ж стосується припинення права власності через знищення майна, то цілком можливо, що особа, яка заволоділа безхазяйною річчю, може її втратити в такий спосіб. Однак при цьому, якщо вона не вжила заходів щодо її збереження, то вона несе майнову відповідальність перед титульним власником. Скажімо, це може стосуватися загибелі бездоглядної домашньої тварини через недбале поводження з нею особи, що її затримала.

Таким чином, приходимо до певного висновку, що для безхазяйних речей найбільш характерними підставами припинення права власності є: припинення права власності особи на майно яке не може їй належати; викуп пам'ятки історії та культури; витребування майна із чужого незаконного володіння та витребування майна від добросовісного набувача.

Стаття 348 ЦК України містить норму, яка визначає підстави припинення права власності особи на майно, що не може їй належати. Ця норма може відноситися як до безхазяйного майна, набутого у власність, так і до будь-якого іншого майна, набутого внаслідок учинення правочинів, спрямованих на зміну його власника. Вона, зокрема, передбачає, що якщо з підстав, які не були заборонені законом, особа набула право власності на майно, що за законом, який був прийнятий пізніше, не може їй належати, то це майно має бути відчужене титульним власником протягом строку, встановленого законом [8].

Якщо майно не відчужене власником у встановлені законом строки, то воно з урахуванням його характеру і призначення за рішенням суду, на підставі заяви відповідного органу державної влади, підлягає примусовому продажу. У разі примусового продажу майна його колишньому власникові передається сума виторгу з вирахуванням витрат, пов'язаних з проведенням процедури примусового відчуження. Якщо майно не було продане, воно за рішенням суду передається у власність держави. У цьому разі колишньому власникові майна виплачується сума, визначена за рішенням суду.

Тобто означена стаття передбачає існування механізму державного нагляду за дотриманням законності перебування речей у власності, цивільний обіг яких обмежується або забороняється взагалі. Фактично законодавець визначає долю майна, яким володіла особа на підставах,

передбачених нормативно-правовими актами, в ситуації коли набуває сили закон, який забороняє особі мати це майно на правах власності. Детальний аналіз цієї тези дає можливість виокремити низку підстав для її застосування в аспекті безхазяйного майна, набутого у власність:

– по-перше, в особи виникло право власності на певний вид безхазяйного майна у період після введення в дію закону на підставі, що існувала до цього моменту;

– по-друге, був введений у дію закон, який передбачає або заборону заняття певним видом діяльності, лише за умов якої особа може використати відповідне майно, або обмеження мати права власності осіб на певний вид майна, та дія якого поширена на час, що передедує введенню його в дію (по суті, зворотна дія закону в часі) [3];

– по-третє, законом визначені строки, протягом яких особа має добровільно вчинити дії, спрямовані на відчуження майна;

– по-четверте, встановлено порядок примусового відчуження такого майна.

На нашу думку, існує певна недосконалість означеної норми в аспекті регулювання порядку припинення права власності на безхазяйні речі. По-перше, не встановлюється відповідальність особи в разі її ухилення від добровільного чи примусового відчуження таких речей; по-друге, не визначена процедура їх реалізації в разі добровільного відчуження. Цілком логічним є твердження, що добровільне відчуження не може відбуватися на користь жодної особи, крім уповноваженого органу держави. За таких обставин виникає ситуація монопольного попиту на майно, яке має бути відчужене, а це в свою чергу може певним чином обмежити право особи на отримання відповідного рівня компенсації за нього.

Суттєвим надбанням вітчизняного цивільного законодавства є норма про викуп пам'ятки історії та культури, яка міститься в статті 352 ЦК України [6]. Зокрема, якщо в результаті дій або бездіяльності власника пам'ятки історії та культури їй загрожує пошкодження або знищення, державний орган з питань охорони пам'яток історії та культури робить її власнику відповідне попередження. Якщо власник не вжив заходів щодо її збереження, зокрема у зв'язку з неможливістю створення необхідних для цього умов, суд за позовом державного органу з питань охорони пам'яток історії та культури може винести рішення про її викуп. У разі невідкладної необхідності забезпечення умов для збереження пам'ятки історії та культури позов про її викуп може бути пред'явлено без попередження. Викупна ціна пам'ятки історії та культури визначається за згодою сторін, а в разі спору – судом. Відповідно до частини четвертої статті 352 ЦК України викуплена пам'ятка історії та культури переходить у власність держави. При цьому правовий режим її охорони здійснюється відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини». Так, відповідно до частини другої статті 21 вказаного Закону пам'ятка, яка належить особі на праві приватної власності, може бути примусово відчужена з мотивів суспільної необхідності за умови попереднього і повного відшкодування її вартості. Отже, важливою умовою викупу пам'яток історії та культури є врегулювання питання стосовно ціни такого майна.

Навіть не вдаючись в глибинний аналіз сутності та механізмів цієї норми, вже постає питання: яким чином визначається факт загрози пошкодження або знищення пам'ятки історії та культури? Якщо це певна процедура, то з яких джерел вона фінансується і куди потім слід віднести ці витрати? До того ж, неоднозначно прописано, як саме має визначатися вартість такої речі, точніше на підставі чого: суто реальної вартості речі чи із урахуванням її історичного значення. Зрозуміло, що в цих двох випадках ціна буде значно відрізнятися [4].

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини» [5] всі об'єкти культурної спадщини незалежно від форми власності відповідно до їх цінності підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру пам'яток України за категоріями пам'ятки національного та місцевого значення. Пам'ятка може перебувати в державній, комунальній або приватній власності. Об'єкти культурної спадщини, що є пам'ятками, можуть бути відчужені, а також передані власником або уповноваженим ним органом у володіння, користування чи управління іншій юридичній чи фізичній особі за наявності погодження відповідного органу охорони культурної спадщини. Крім того, Верховною Радою України затверджений перелік пам'яток, які не підлягають приватизації.

Зазначена норма породжує досить суперечливу ситуацію: об'єкти культурної спадщини підлягають реєстрації, тобто відбувається процедура їх обліку, а отже, і надання їм відповідного статусу – статусу пам'ятки історії та культури чи археологічної пам'ятки. Розуміння сутності такої процедури за допомогою методологічного інструментарію діалектики дає чітке розуміння, що жодна безхазяйна річ, у тому числі така, яка має всі ознаки категорії «скарбу», не може бути

вилучена в особи з підстав, визначених у статті 352 ЦК України, оскільки вона ще не набула статусу об'єкту культурної, історичної чи археологічної спадщини.

Також звернемо увагу на наступний аспект: якщо особа знайшла або в інший спосіб отримала можливість володіння безхазяйною річчю, яка за всіма ознаками може стати об'єктом культурної спадщини, то яким чином відбувається процедура легітимізації її статусу та в який спосіб особа, що знайшла таку річ, має розпоряджатися нею в подальшому? Наприклад, у разі, коли йдеться про скарб, усе зрозуміло. Але якщо має місце факт знахідки і така знахідка формально не є об'єктом культурної спадщини, однак має всі ознаки такої речі, яку модель поведінки повинна обрати особа, що її знайшла, та уповноважені органи, до обов'язку яких входить ведення обліку знахідок? Незрозумілим є правовий статус безхазяйної речі, потенційної культурної чи археологічної пам'ятки, з моменту її віднайдення до моменту надання їй відповідного статусу.

Досить потужним механізмом захисту прав титульного власника речі, якщо інститут припинення права власності на безхазяйну річ розглядати саме в цьому аспекті, є закріплене законодавством право пред'явлення вимоги неволодіючого власника до незаконного володільця про витребування майна (віндикаційний позов).

Так, Заїка Ю. О. зазначає, що віндикаційний позов є найважливішим цивільно-правовим засобом захисту права власності. В юридичній літературі під віндикаційним позовом традиційно розуміють вимогу неволодіючого власника до незаконного володільця про витребування свого майна в натурі. Цей позов був відомий ще римському цивільному праву (*vindico* – вимагати, *actio rei vindicatio* – віндикаційний позов). При цьому сторонами у віндикаційному позові є власник речі, який не лише позбавлений можливості користуватися і розпоряджатися річчю, а й вже фактично нею не володіє, та незаконний фактичний володільця речі (як добросовісний, так і недобросовісний). Тобто змістом віндикаційного позову є витребування саме тієї речі, яка вибула із законного володіння власника [1].

Узагальнюючи практику розуміння обґрунтування норм інституту віндикації в римському, дореволюційному російському та радянському праві, розробники ЦК України пропонують визначати віндикаційний позов саме як позов власника, який не володіє, до невластника, який незаконно володіє, про вилучення майна в натурі. Віндикаційним позовом захищається право власності в цілому, оскільки він пред'являється в тих випадках, коли порушено право володіння, користування і розпорядження одночасно. Однак право власності за титульним власником зберігається, тому що в нього є право приналежності, що може бути підтверджено правовстановлюючими документами, а також показаннями свідків й іншими письмовими доказами [8].

Зауважимо, що водночас законодавство надає право звертатися з вимогами про витребування майна з чужого незаконного володіння не лише власникам, а й іншим особам, в яких майно перебувало у законному володінні за відповідною правовою підставою («титулом»). Зрозуміло, що позивач має підтвердити своє право власності на витребувану річ або інше титульне право на річ, посилаючись на ті чи інші докази. Не є безспірним доказом належності майна юридичній особі на праві власності, на праві повного господарського відання чи праві оперативного управління перебування майна на її балансі, оскільки останній є формою ведення бухгалтерського обліку, а не правовстановлюючим документом, що безпосередньо засвідчує право власності. Однак факт перебування майна на балансі підприємства (організації) суд може розглядати як один із доказових засобів з урахуванням правової підстави зарахування його на баланс, особливостей майна та інших обставин.

Висновки. Підводячи висновки, слід зазначити, що правові підстави та наслідки припинення права власності на безхазяйну річ пов'язані з правом захисту особи (титульного власника) її права власності. Тобто позбавлення однієї особи права власності на безхазяйну річ – це свого роду законодавчо закріплений захисний механізм по відношенню до іншої особи – титульного власника. Встановлено, що такий захист відбувається в основному шляхом витребування майна в особи, що незаконно ним володіє, або в особи, що є його добросовісним набувачем. Окреме місце в системі причин припинення права власності на безхазяйну річ набуває заволодіння особою об'єктом культурної чи архітектурної спадщини або об'єктом, який може бути віднесений до такої категорії. При цьому законодавець не у всіх випадках визначає обов'язок особи, стосовно якої припиняється право власності на безхазяйну річ, відшкодування витрат чи збитків її титульного власника. В той же час додаткового уточнення та деталізації вимагає статус добросовісного набувача та добросовісного володільця, а також порядок повернення особою безхазяйної речі,

право на володіння якої вона втрачає за законом. Також удосконалення та уточнення вимагають норми стосовно припинення права власності на безхазяйну річ відповідно до умов визначених статтею 346 ЦК України, а саме: припинення права власності на майно, яке за законом не може належати особі та викуп пам'яток історії та культури. На нашу думку, виявлені проблеми доцільно вирішувати комплексно, не лише за рахунок уточнення норм Цивільного кодексу України, а й за рахунок суттєвого доповнення Закону України «Про охорону культурної спадщини». Концептуальна проблема полягає в забезпеченні цілісності речі та її захисту від неправомірної поведінки суб'єктів суспільних відносин, особливо в аспекті набуття права власності на безхазяйну річ.

Список використаних джерел:

1. Заїка Ю. О. Українське цивільне право : навч. посіб. / Ю. О. Заїка. – К., Істина, 2005.
2. Луспенік Д. Д. Спори про набувальну давність: проблеми теорії і судової практики / Д. Д. Луспенік // Юридичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 114–119.
3. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. – К. : Юрінком Інтер. – 2008. – Т. II. – 1088 с.
4. Погрібний С. О. Володіння у цивільному праві / С. О. Погрібний. – Одеса, 2002.
5. Про охорону культурної спадщини : Закон України від 08.06.2000 № 1805-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 39. – Ст. 333.
6. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40. – Ст. 356
7. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К. : ЦУЛ. – 2005. – С. 13.
8. Цивільний кодекс України : науково-практичний коментар / За заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. – К. : Правова єдність., 2007. – 1140 с.
9. Черепакін Б. Б. Труды по гражданскому праву / Б. Б. Черепакін. – М. : Статут, 2001. – 479 с.

* Щербатюк Олександр Євгенович – здобувач Хмельницького університету управління та права.